

Др Мирослав Милошевић

ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду

PATRIMONIUM PRINCIPIS

У истраживањима посвећеним променама које је римском праву и схватању државе донело увођење принципата значајно место има расправа о правној природи принципсове благајне (fiscus) и његове имовине (patrimonium). Аутор разматра резултате до којих се дошло у литератури и закључује да се проблем не може решити са становишта римског класичног права, јер је сам положај принцепса, и иначе тешко ускладив са традиционалним римским схватањем државе, правно дограђиван решењима самих принцепса, често уз нарушавање традиционалних граница јавне и приватне сфере. Овоме је доприносила и унутрашња организација принцепсовог домена, која је систематски грађена као аутономни правни простор изолован од начела класичног права.

Кључне речи: *Fiscus. Patrimonium principis. Princeps. Procurator. Принципат.*

I

Појава принципата је, осим низа иновација које је донела на плану управне организације Царства, водила постепеној трансформацији самог римског поимања државе. Један од простора у којима су настали практични подстицаји за стварање нове представе о држави је правно уређење јавног домена. Током републике, сва земљишта у саставу римске територије која нису приватизована или препуштена аутономним градовима, била су *ager publicus populi Romani*. Њихов правни третман се могао разликовати у појединостима, повезаним са методима експлоатације који су на њима примењивани, због чега се у изворима наилази на посебне категорије као што су *ager quaestorius*, *ager censorius* и сл. Али, у основи се увек радило о једноставном моделу јавне својине, који подразумева да су таква земљишта неподобна за примену приватноправних установа и меха-

низама заштите у редовном судском поступку. Појединци су на њима могли да имају интересе који би добили извесну заштиту, али је она остајала у сфери управне надлежности магистрата и само маргинално доспевала у сферу приватног права. Зато су правници скуп нормативних односа који су настајали тим поводом остављали по страни, а римски „републикански модел“ јавне својине је остао недорађен у истој мери, као и у осталим античким заједницама сличног типа. Имајући, поред тога, у виду околност да републиканска држава није била субјект приватног права ни у другим сферама правног живота, најближе је изворним римским схватањима да се појам *dominium populi*¹ схвати истовремено као „својина народа“ и „суверенитет народа“ – уз све резерве које намеће савремена идеолошка употреба сличне терминологије.

Већ од Августа, међутим, као категорија различита не само од *dominium populi* него и од *dominum privatum*, појављује се *dominium Caesaris*.² Он код Гаја означава принцепсову власт над провинцијама које нису *in dominio populi* – тј. под управом промагистрата које именује сенат – и у том смислу је и сам близак појму суверенитета. Али, за разлику од „народа“, принцепс је – у најмању руку пре доласка на тај положај, али по свему судећи и касније – субјект приватног права, и у том оквиру власник земљишта. Правни режим имовине која припада владару као појединцу, а посебно непокретности, био је нов проблем за римске правнике за који они, докле год се могу пратити њихови покушаји, нису успели да нађу доследно решење. Увид у ток њихових размишљања је ипак значајан за разумевање промена у схватању државе и њеног правног положаја, у првој заједници која је створила правну мисао као самосталну духовну дисциплину. Поред тога, владари су, тражећи решења за уређење својих имовинских односа са приватним лицима, додавали нове елементе овој конструкцији, па и правном систему у целини.

¹ Gai inst. 2. 7: *Sed in prouinciali solo placet plerisque solum religiosum non fieri, quia in eo solo dominium populi Romani est uel Caesaris, nos autem possessio nem tantum et usumfructum habere uidemur*. Иако се ради о успутном коментару основна тема су *loca religiosa*. карактеристично је да Гај не разликује „провинцију“ као територију и „провинцијско земљиште“ као могући објект права, и искључује могућност приватних права на провинцијском земљишту упоредо са „правима“ народа или Цезара. Вид. М. Милошевић, „*Solum provinciale*“, *Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ*, Београд 2008 (2009), 267 280.

² Гајева „својина“ цезара над провинцијама којима управља, симетрична са „народном својином“ над онима под управом проконзула које именује сенат, не може значити ни суверенитет (он сам каже да су све територије царства *sub imperio populi Romani*, inst. 1. 53) ни својину у редовном правном значењу, вид. Р. А. Brunt, *Roman Imperial Themes*, Oxford 1990, 347 и даље; упор. Милошевић, *ibid*. Ако је израз коришћен у правним текстовима, могао се једино односити на *patrimonium principis*.

Готово неизбежна полазна тачка за утврђивање имовинског положаја принцепса је начелна констатација једног неправника из првих деценија новог државног уређења, Сенеке, да „цезар све има, али је његово приватно само оно што припада фиску; и све је под његовом влашћу, а у имовини оно сопствено“.³ Философски и семантички контекст у којем је ова мисао изложена не изгледа посебно занимљив са становишта права, али је пажњу истраживача привукло навођење две установе које трајно обележавају имовинскоправни положај владара: *fiscus* и *patrimonium principis*.

Ова друга, и да нема изричитог Сенекиног навода, не би задала нарочите тешкоће: *patrimonium* је термин којим се редовно означава имовина једног лица, посебно она стечена наслеђивањем. Стога је имовина коју је Август поседовао пре консолидације његовог положаја првог човека у царству, као што је она коју је стекао Цезаровим тестаментом, природно после 27. г. пре Хр. постала *patrimonium principis*. *Fiscus* (дословно „корпа“), крајем републике је приватна благајна неког лица, али и јавни фонд са одређеном наменом (*fisci provinciales*).⁴ Због тога је знатно теже утврдити његов правни смисао у принципату, када је повезан са положајем принцепса. Које од ова два значења је извор појма *fiscus Caesaris*? Да ли је термин и у принципату задржао ранију вишезначност? Најзад – сходно томе, или независно од тога – каква је правна природа принцепсовог фиска, и у каквом је односу са његовом имовином која се назива *patrimonium*?

II

Не постоји ниједан извор, нити одређена група извора, од одлучујућег значаја за објашњење природе принцепсовог фиска и његовог приватноправног положаја у целини. Често се помиње у великом броју текстова различитог карактера – епиграфским споменицима, делима ванправних писаца, фрагментима правника и конституцијама, али има мало оних који омогућавају начелне закључке. Сенекина расправа *De beneficiis* је најстарији текст у којем је термин употребљен, али ни ту, по свему судећи, не у јединственом смислу. Наведени фрагмент сугерише да је фиск у основи исто што и *patrimonium principis*, владарева имовина која му припада у својству приватног лица: на другом месту, међутим, изгледа вероватније дру-

³ Seneca, de benef. 7. 4. 3: *Caesar omnia habet, fiscus eius privata tantum ac sua: et universa in imperio eius sunt, in patrimonio propria.*

⁴ Вид. А. Н. М. Jones, „The Aerarium and the Fiscus“, *The Journal of Roman Studies* 40/1950, 22 и даље; М. Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem: Fiscus und Fisci in der frühen Kaiserzeit*, Berlin New York 1995, 248 и даље.

гачије тумачење.⁵ По основној интонацији сасвим је сличан првом Сенекином наводу много каснији Улпијанов фрагмент, који говори о интердикту *ne quid in loco publico fiat*:

„Смаграм да се овај интердикт не може применити на земљишта која су у имовини фиска... Фискалне ствари су, наиме, као сопствена и приватна имовина принцепса... Ако о њима настане спор, он ће бити у надлежности префекта“.⁶

Два податка из Хадријанове биографије такође, бар на први поглед, указују на приватни карактер фиска.⁷ Сличан смисао се, најзад, може приписати и текстовима у којима се супротстављају *fiscus* и *aerarium*.⁸ Све то, ипак, не дозвољава да се реконструише комплетна слика имовинскоправног положаја принцепса, а још мање – што је, бар у почетку истраживања на ову тему, знатно утицали на оријентацију истраживача – да се извуку аргументи у прилог „претежно републиканског“ или „претежно монархијског“ карактера новог државног уређења. Тешкоће на које наилазе покушаји интерпретације су вишеструке. Најпре, већ поменута вишезначност, која одликује термин *fiscus* крајем републике, није се могла једноставно изгубити самом чињеницом да је Октавијан постао *princeps*: отуда је у различитим контекстима – као што је случај са наведеним Сенекиним цитатом у којем изједначава *fiscus* и *patrimonium* – могао да се односи на цезара као и на било које приватно лице. С друге стране, и даље су постојали *fisci provinciales*, а крајем I века се и у самом Риму појављују специјализовани *fisci* које чине средства одређеног порекла или намене.⁹ Не може се *a priori* проценити да ли су они, у текстовима који термин *fiscus* помињу на уопштен начин, укључени у оквире појма или нису, а ни у којој мери би

⁵ Говорећи о границама обавезе да се одржи обећање, Сенека (de benef. 4. 39. 3) каже да ће „дати обећано јемство, али не и ако треба да јемчи за *incertum* према фиску (*si spondere me incertum habebis, si fisco obligabis*)“. Цонс сматра да овде *fiscus* „јасно означава императорску управу у њеном финансијском виду“, А. Н. М. Jones, (1950), 25.

⁶ D 43. 8. 2, 4: *Hoc interdictum ad ea loca, quae sunt in fisci patrimonio, non puto pertinere... res enim fiscales quasi propriae et privatae principis sunt. Igitur si quis in his aliquid faciat... si forte de his sit controversia, praefecti eorum iudices sunt.* Фраза *quasi propriae et privatae*, ипак, дозвољава различите интерпретације.

⁷ SHA Hadr. 7. 6 7: *pecuniam, quae fisco debebatur, privatis debitoribus... remisit syngraphis; damnatorum bona in fiscum privatum redigi vetuit omni summa in aerario publico recepta.* Биограф посебно наглашава да је Хадријан инсистирао на јасном разликовању његових приватних и јавних послова, *ibid.* 8. 3: *et in contione et in senatu saepe dixit ita se rem publicam gesturum ut scirent populi rem esse, non propriam.*

⁸ На пример, Tac. Ann. 2. 47; 4. 20; 6. 2 и I 7; Plin. Pan. 36 и 42; Suet. Vesp. 16. 3.

⁹ На пример, *fiscus Iudaicus, Alexandrinus, Asiaticus, frumentarius, castrensis*. Њихово место у финансијском систему није увек јасно, вид. P. A. Brunt, „The Fiscus and Its Development“, *The Journal of Roman Studies* 56/1966.

једно или друго решење утицало на закључак о природи принципсовог фиска. Даље, већ и општи поглед на развој императорског управног апарата и његов политички положај показује да он током принципата непрекидно еволуира, и то не увек једносмерно: поред већ поменутог Хадријановог настојања да јасно раздвоји приватне и јавне финансије, сличан став Херодијан приписује и Пертинаксу.¹⁰ Принципс већ од Августа има ингеренције у управљању државним приходима који су исте природе као приходи републиканског трезора (*aerarium*), у првом реду сталне порезе од провинција којима је управљао. Да ли су ови приходи, и од када, чинили део принципсовог фиска? Шта, уопште, обухвата овај назив и у којој мери је његова материјална основа институционализована? На другој страни, када се у текстовима помиње да је принципс финансирао неку јавну корист *ex suo fisco*, тумачење се може кретати између „дестинације одређених средстава из фондова којима управља принципс“ и обичног колоквијалног „плаћања из свог џепа“.¹¹

Све ове нејасноће су у литератури имале за последицу спор о пореклу, природи и развоју принципсовог фиска који до данас није разрешен, иако је у међувремену постало видљиво да у овој области, поред разлика у интерпретацији, има много неспоразума о предмету и циљевима истраживања. Први аутор који је покушао да одреди имовинскоправни положај императора, на основу анализе појмова *fiscus* и *patrimonium principis*, био је Теодор Момсен. Иако је открио елементе континуитета са републиканским традицијама у финансијској управи првих принципса, он је ипак дошао до неочекиваног закључка да је *fiscus* од почетка приватна имовина владара.¹² Две године касније његовим закључцима се супротставио Хиршфелд, који је у фиску видео алтернативну државну касу, истина под принципсовом управом, али ипак јавну у истом смислу као *aerarium*.¹³ Каснији аутори су се углавном, бар начелно, опредељивали за једно од ових тумачења: једино је изван основне контроверзе остало мишљење, које је првобитно формулисао Митајс, да је фиск имао статус правног лица.¹⁴ Али, важнија је околност да су учесници у расправи, укључивањем нових аргумената, доприносили употпуњавању слике

¹⁰ Herod. 2. 4. 7

¹¹ F. Millar, „The *Fiscus* in the First Two Centuries“, *The Journal of Roman Studies*, 53/1963, 39–40; вид. и А. Н. М. Jones, (1950), 25.

¹² Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, II¹, Leipzig 1874, 933 и даље.

¹³ O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin 1876, 8 и даље. Момсен је одговорио следеће године у другом издању своје књиге, прихвативши да су фактички патримонијална и фискална добра раздвојена, али остајући при првобитном ставу о правној природи фиска, Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, II², Leipzig 1877, 957.

¹⁴ L. Mitteis, *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, I, Leipzig 1908. Слично G. Boulvert, *Domestique et fonctionnaire sous le haut empire romain*, Paris 1974,

о развоју империјалних финансија и уносили нове моменте значајне за утврђивање правне природе фискалног система.¹⁵ С обзиром на чињеницу да *fiscus* у изворима није дефинисан, нити је постојао као посебна императорска служба под тим именом, оправдано је указано на потребу да се у расправи његов појам прецизира.¹⁶ Иако није могао да буде надокнађен недостатак потпунијих изворних података, из често оштро супротстављених анализа могу се извести, иако уопштени, готово јединствени закључци о смеру у којем се кретао развој императорских финансија.

Републикански промагистрати су Сенату подносили рачун о управљању додељеним финансијским средствима (*fisci provinciales*) по престанку функције. Август је управљао провинцијама по истим начелима, али ни он ни његови наследници, због природе свог мандата, нису били у прилици да реферишу Сенату о својим располагањима.¹⁷ С друге стране, већ од Августа постала је незаобилазна улога принципсових приватних фондова – из ратног плена или од прихода са имања – у финансирању јавних потреба града и државе, и на тој основи је растао утицај принципсовог административног апарата на јавне послове.¹⁸ У таквим околностима, иако се развој не може пратити у детаљима, *fiscus* – у смислу целине финансијских токова под контролом принципсовог управног апарата – постепено добија све јаснији службени карактер. Током читавог принципата, међутим, *aerarium* остаје званична државна благајна. Отуда у текстовима из доба Антонина честа двојна фраза *fiscus et/aut aerarium*, која пре указује на паралелизам него на супротстављање. На основу бројних детаљних анализа извора, у којима су претресени сви расположиви подаци о начинима попуњавања фискалних фондова, о намени средстава и о организацији апарата који је контролисао финансијске токове под контролом принципса, најближа реалном

44 фн. 262, као и Р. А. Brunt, 86, који ипак наглашава да је „правно лице концепт који римски правници никада нису развили у експлицитну теорију“.

¹⁵ За детаљнији преглед схватања у литератури, посебно са становишта опредељења појединих аутора према Момсеновом или Хиршфелдовом концепту, вид. Alpers, 1 и даље.

¹⁶ Н. Last, „The *Fiscvs*: A Note“, *The Journal of Roman Studies* 34/1944, 51 и даље. По његовом мишљењу, *fiscus* је „онај део финансијског система Римског царства који је контролисао принципс, укључујући и имовину (assets) тог дела уколико није припадала приватној имовини принципса“. „Особље које је спроводило управу над фиском у Риму, заједно са зградом која је била његова пословна адреса, уколико је таква постојала“, он назива *fiscal office*. Џонс је сматрао да у Риму уопште није било, бар у време прве династије, неке централне касе у којој би се сакупљала средства која чине материјалну основу фиска; он, на супрот Ласту, приватну имовину принципса сматра саставним делом фиска, А. Н. М. Jones, (1950), 26.

¹⁷ *Ibid.*, 24.

¹⁸ Вид. нарочито С. Н. V. Sutherland, „*Aerarium and Fiscus during the Early Empire*“, *The American Journal of Philology*, 66, 2/1945, 151 и даље.

стању изгледа оцена коју је изнео Казер: да је фиск правно хибридна конструкција, недовршена и остављена да балансира између приватне и државне сфере.¹⁹ У том својству, може се додати, и недовршени прототип правног лица.

Проблем утврђивања правне природе принципсове имовине у правно-техничком смислу (*patrimonium principis*) у овим расправама је имао подређену улогу, свакако зато што је, барем почетком принципата, термин морао имати смисао уобичајен у римском праву: то је била имовина принцепса у својству римског грађанина. Истина, конкуренција са појмом *fiscus* је, бар заговорницима схватања о приватном карактеру фиска, наметала обавезу да одреде однос ова два назива за исти предмет, што се најједноставније решавало констатацијом да се ради о синонимима. Прихватљивије је, међутим, објашњење према којем различити термини – као што је то, уосталом морао бити случај и у републици, када су се користили у односу на приватна лица – изражавају различите аспекте предмета: *fiscus* је „каса“, а *patrimonium* скуп ствари (односно права) једног субјекта.²⁰ У оквиру исте концепције фиска ни еволуција патримонијума није самосталан проблем, јер он постаје јавноправна категорија упоредо са „конституционализовањем“ принципсове касе. За ауторе који у фиску виде од почетка алтернативну државну благајну *patrimonium principis* је самосталан појам, али није од превеликог значаја за аргументацију у оквиру основне теме о природи фиска. Због тога су многи подаци, везани за ову – могло би се рећи, насупрот финансијској, натуралну страну принципсовог имовинскоправног положаја – у наведеним анализама привукли мању пажњу. Али, ако циљ истраживања није „објективно“ утврђивање природе фиска (а посредно и природе принципата, што је био важан подстицај за део истраживача на овом пољу), него место принцепса и његове имовине у приватном праву, *patrimonium* добија место централног појма.

Фактички историјат царске имовине почиње приватноправним наследствима која је Октавијан добио од своје породице и адоптивног оца, Гаја Јулија Цезара. И он и каснији владари његове династије су наставили да увећавају имовину наслеђивањем и легатима при-

¹⁹ М. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, I², München 1971, 305 фн. 22. Његове оцене о појединим аспектима развоја фиска су, међутим, осцилирале у различитим издањима овог и другог дела његовог приручника (Вид. М. Alpers, 7 фн. 26). Један од важних аргумената у прилог схватању о приватном карактеру фиска је увођење функције *advocatus fisci* од стране Хадријана (F. Millar, 33: „...privatus може, али *res publica* (или њен део) не може да води спор или да ангажује *advocatus a*“). Вид., међутим, Р. А. Brunt, 84 и нарочито А. Agudo Ruiz, *El advocatus fisci en derecho romano*, Madrid 2006, 37 и даље.

²⁰ Вид. М. Alpers, 4 фн. 14; објашњење је дао Е. Lo Cascio, иначе најдоследнији актуелни заступник Момзенове теорије.

ватних лица, иако можда понекад под сумњивим околностима: у сваком случају, приватноправна техника стицања не оставља никакве сумње у погледу приватног карактера тако стечене имовине, иако је позиција владара несумњиво утицала на одређења тестатора.²¹ Али, у тој области се ускоро појављују и формална одступања од правила која важе за грађане: у доба Антонина легати у корист императора неће бити ништави ако тестатор надживи легатара, већ легат припада наредном владару (вероватно независно од тога да ли је приватноправни наследник легатара).²²

Ово је био наговештај једне појаве од општег значаја за даљи развој имовинскоправног положаја владара, која, истина, није последица формалног одступања од норми цивилног права, али увелико мења услове за његово утврђивање. Август је оставио тестамент (у корист Тиберија и Ливије), али је Тиберијев тестамент Сенат поништио у корист Калигуле, а затим и Клаудијев у корист Нерона.²³ После Нерона и грађанског рата 68–69. године, Веспасијан је са титулом принцепса преузео и целокупну имовину Јулијеваца-Клаудијеваца, и од тада нема података да су владари уопште састављали тестаменте: нови принцепс је, без изузетка, преузимао и целокупну имовину претходног – ону коју је и сам стекао са титулом и ону коју је поседовао раније, као приватно лице.²⁴ Могуће је да владари нису састављали тестаменте због мале вероватноће да ће бити примењени, или да се пракса претворила у норму због значаја принцепсове имовине за функционисање државе.²⁵ Ипак, вероватније је да ову промену треба посматрати у контексту еволуције фиска и улоге владара у јавном финансијском сектору. Како се постепено замагљивала разлика између његових располагања државним фондовима и великодушне подршке „народу“ из приватних средстава, *patrimonium principis* је све теже било разликовати од ратног плена, нерегуларних наследстава, легата и поклона, прихода од пореза и др. „Каса (*fiscus*)“ из које се финансира делатност владара тешко се могла посматрати независно од „добара (*patrimonium*)“ која су доносила новац за њено попуњавање, спајајући

²¹ Вид. P. A. Brunt, 78.

²² Gai. D 31. 56: *Quod principi relictum est, qui ante, quam dies legati cedit, ab hominibus ereptus est, ex constitutione divi Antonini successori eius debetur.* Дион Касије ову новину приписује већ Калигули, али наводи да је касније укинута (Dio Cass. 59. 15; 60. 6).

²³ P. A. Brunt, *ibid.*

²⁴ По једном податку, Антонин Пије је саставио тестамент (SHA Pius 12. 8), али по другом, и он и Марко Аурелије су се за породицу побринули пословима *inter vivos*, из имовине коју нису стекли као владари (*ibid.* 7. 9; SHA Marc. 4. 7). Занимљива је у овом погледу и анегдота о Антонину (SHA Pius 4. 8), вид. A. Masi, *Ricerche sulla res privata del princeps*, Milano 1971, 4 и даље.

²⁵ Тако P. A. Brunt, *ibid.*

се при томе са „непатримонијалним“ изворима прихода као што су провинцијски порези. Из тог разлога, недостатак поузданих података о томе да ли је имовина коју је *fiscus* стицао на основу кадукарних закона (*bona caduca et vacantia*) или имовина осуђених лица (*bona damnatorum*) постајала део патримонијума или не, вероватно нема већи значај за анализу приватноправног положаја владара.²⁶

И *patrimonium* је, на тај начин, до II века искорачио из стриктних оквира цивилног права. Непокретности које припадају владару нису биле, или бар не искључиво, предмет његове цивилне, бонитарне или провинцијске својине, већ и објекти регулативе која се постепено формирала око јавне функције принцепса. Правници тај комплекс норми нису ни покушали да претворе у систем и одреде његов однос према приватном праву.

Можда у време Антонина Пија, али сигурно за владавине Септимија Севера, основана је још једна финансијска управа, под називом *res privata*.²⁷ Назив сугерише да је мотив било издвајање одређене масе добара из дотадашњег правног режима, фискалног или патримонијалног, да би се обновила имовина којом владар располаже у својству грађанина. Подаци су ипак недовољни да се потврди овакав смисао реформе, а поготово да се одреди која имовина добија нови третман. Хиршфелд је закључио да је свакако *patrimonium* наставио да постоји без промена, дакле као „крунска имовина“ која припада владару на основу функције, а да нова *res privata* има приватноправни режим.²⁸ Карлова је, напротив, сматрао да је патримонијуму враћен изворни смисао приватне имовине, а да је *res privata*, у ствари, коначно озваничена „имовина круне“.²⁹ Питање, с обзиром на правно недоречени положај принцепса, свакако заслужује пажњу, и већина аутора који су се бавили овом проблематиком се опредељивала за једно или друго објашњење. Одлучујућих аргумената, ипак, није било ни за једно од ових решења, а могуће је да нема ни много разлога, бар за потребе правне анализе, да се они траже.³⁰

Крајем принципата, дакле, римски императори располажу непокретним добрима која се, потенцијално, могу поделити у три

²⁶ Опширну дискусију о овоме вид. код F. Millar, 34 и даље, и P. A. Brunt, 79 и даље.

²⁷ Спарцијан ову новину приписује Септимију (SHA Sev. 12. 4), али један натпис из доба Антонина Пија садржи текст *procurator rei [privatae]* (CIL 8.810).

²⁸ O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin 1905², 18 и даље.

²⁹ O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig 1885, 505 и 841.

³⁰ A. Masi, 53, сматра да је ово раздвајање имовинских маса страна римским правницима и да је извршено само на функционалној основи. Вид. и A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, I, Oxford 1964, 416.

категирије: патримонијална, фискална и *res privata*. Разликовање је засновано на спорадичним квалификацијама у временски удаљеним изворима, па се не може тврдити да је реч увек о јасно дефинисаним категоријама. Још је мања могућност да се установе разлике између њих у погледу правног режима, порекла или намене. Зато их је могуће изучавати само као јединствену целину, узимајући податке који се односе на неку од категорија као подједнако релевантне за имовинскоправни положај владара: исто вреди и за ефекте њиховог правног уређења на цивилно право.

III

У току принципата се царска администрација земљишних поседа, бар у начелу, не разликује од оне којом су располагали приватни велепоседници. Али, велики број имања, расутих на целој територији империје, условио је формирање својеврсне чиновничке хијерархије. Поред централне управе за поједине врсте имовине, постојале су и управе у појединим провинцијама. Ако су имања у некој провинцији била посебно бројна и значајна, као што је био случај у Африци, она су се делила на неколико мањих целина (*tractus*), а ове на *regiones* који су обухватили по неколико поседа.³¹ Уобичајени назив за управнике, без обзира на ранг, био је *procurator*. На нивоу имања, региона, а понекад и провинције, то је могао да буде ослобођеник, али су виша звања била обично резервисана за припаднике еквестарског реда. Сваки прокуратор је имао на располагању помоћнике, а већ на нивоу тракта они су формирали разгранате службене апарате. Оваква организација управе, независно од овлашћења чиновника, једва да се могла разликовати од императорске управе јавним службама и несумњиво је остављала на спољашњег посматрача званичан утисак.

Нема, међутим, сумње да су царски чиновници располагали и полицијским овлашћењима. Уколико је имање било екстериторијални салтус или *fundus exceptus*³² – својство које се најпре могло очекивати у случају императорских поседа – његов прокуратор није могао

³¹ Детаљније А. Schulten, *Römische Grundherrschaften*, Weimar 1896, 58 и даље; R. His, *Die domänen der römischen Kaiserzeit*, Leipzig 1896, 3 4; J. Kolendo, „La hiérarchie des procurateurs dans l’inscription d’Ain el Djemala“, *Revue des études latines* 46/1968, 319 и даље.

³² Приватни поседи који нису део територије неког града, и стога су сами својеврсна територија, представљају у принципату нов аграрни феномен, који је по Момсену „са римским појмом града и државе практично и теоријски неускладив“, Th. Mommsen, „Decret des Commodus fur den Saltus Burunitanus“, *Hermes* 15/1880, 396.

имати мање права него власник или управник приватног велепоседа. Потреба за већом ефикасношћу управе водила је, у сваком случају, сталном проширивању њихових овлашћења. Мада су извори донекле противуречни, што је можда знак недоследне политике на овом плану, они прилично јасно показују тенденцију да се прокуратори по положају приближе магистратима. У II веку су добили право да одржавају ред на имањима која су им поверена.³³ Истовремено им је, међутим, ускраћена јурисдикција: често понављање ове забране вероватно треба сматрати знаком склоности прокуратора да узурпирају овлашћења, али и постојања објективних услова за то.³⁴ Насупрот оваквим начелним декларацијама, императори су у неким случајевима, такође у доба Антонина, и формално делегирани прокураторима *ius multae*.³⁵ Из једног Улпијановог текста се може закључити да прокуратори, пошто немају јурисдикцију, немају ни редовну надлежност, али им је император може доделити за одређене врсте кривичних дела.³⁶

Комбиновање елемената јавног и приватног права у организацији императорских латифундија представљало је, очигледно, феномен стран класичном праву и оно никада није успело да га сведе на своје традиционалне појмове. Још далекосежнији утицај на перцепцију принцепса као имовинско-правног субјекта имао је дуализам његовог положаја као земљопоседника. Посматрана са стране, фискална/патримонијална земљишта су још некако и могла да се дефинишу као *res quasi propriae ac privatae principis*; она су сасвим другачије изгледала лицима која су на њима живела и радила. Император је био власник, али и неоспорни законодавац, и та два својства су са становишта његових колона, закупаца и прокуратора била неодвојива. Када он, да би унификовао начин експлоатације својих домена и систем односа на њима, донесе одговарајући нормативни акт или на то овласти своје прокураторе, за правника је то могао бити *lex locationis* или *consuetudo praedii*, али је за заинтересована лица то био закон. Управо од таквих аката су у највећој мери зависили услови живота на императорским поседима, што значи и фактич-

³³ Callist. D 1. 19. 3, 1d.

³⁴ *Ibid*, пр.; CI 1. 52. 2; 3. 26. 1; h. t. 3; 9. 47. 2; 9. 20. 4 (конституције су из доба Севера).

³⁵ *Lex metalli Vipascensis* (CIL 2.5181, C. G. Bruns, *Fontes*, I⁷, Tubingen 1909, N° 112), 30. ред; *Lex metallis dicta* (*ibid*. N° 113), 27-28 ред.

³⁶ Collatio, 14. 3. 2; *...nec aliter procuratori Caesaris haec cognitio iniungitur, quam si praesidis partibus in provincia fungatur. Plane post sententiam de Fabia latam procuratoris partes succedunt huiusce rei. 3. Attamen procurator qui nullam provinciam regit licet de capitalibus causis cognoscere nec solet, tamen ut de lege Fabia possit cognoscere, imp. Antoninus constituit. Idem legis Iuliae de adulteris etc.* Слично CI 10. 8. 1 (из 216. године).

ки и правни положај лица животно везаних за *saltus*, на исти начин као што су становници градова везани за своју *civitas*.

IV

Значајни подаци о оваквим „законима“ сачувани су у епиграфском облику. Посебно место, због обима и садржаја, има неколико споменика насталих у време Антонина и Севера, који дају исцрпне податке о организацији две правно-економске целине под управом принципсових службеника.

Две бронзане плоче, откривене 1876. и 1906. године код места Алжустрел на португалском југу, садрже документе о уређењу рударске области Випаска у провинцији Лузитанији. На првој плочи је сачуван део текста својеврсног статута Випаске који уређује услове за обављање различитих делатности у области, која је очигледно била ванградска територија и отуда у искључивој управној надлежности царских прокуратора.³⁷ Други документ је део *lex metallis dicta* из доба Хадријана, уредба која је вероватно примењивана на широком простору, ако не и у целом царству, као нормативни оквир за рударску делатност у сличним областима под контролом императора.³⁸

На основу докумената се не може непосредно закључити каква је правна ситуација рударске области.³⁹ Царски прокуратор, међутим, има неуобичајено широка овлашћења, укључујући право да изриче казну конфискације и прогонства,⁴⁰ а нема речи о другим функционерима са којима би делио власт. Лузитанија је, поред тога, била царска провинција, што је свакако владару омогућавало да са мање формалних тешкоћа својим чиновницима делегира судска овлашћења.⁴¹

³⁷ Закупци дажбина обављају своју активност *intra fines metalli Vipascensis* (*Lex metalli Vipascensis*, 1 9 и 59 61 ред); бербери имају монопол *in vico metalli Vipascensis inve territorio eius* (*ibid.* 37 8 ред). Терминологија се понавља и у *lex metallis dicta* (27 9; 32 5 ред). Вид. А. М. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, Oxford 2010, 48 и даље. О натпису из Випаске, у контексту античке атинске регулативе о експлоатацији руде, вид. више Г. Тир, „Уговор о искоришћавању рудника из атинског права (*IG II² 411*)“, *Анали Правног факултета у Београду* 1/2007, 34 43.

³⁸ О правној природи документа вид. Ј. В. Mispoulet, *Le régime des mines à l'époque romaine et au moyen âge d'après les tables d'Aljustrel*, Paris 1908, 6 и даље.

³⁹ А. М. Hirt, 82 и даље, наводи да је готово опште мишљење да су рудници били део патримонијума, али сам верује да су, у начелу, припадали држави. Његова аргументација у том правцу, бар када је реч о Випаски, ипак није довољно убедљива (*ibid.*, 93).

⁴⁰ Вид. фн. 35.

⁴¹ По Улпијану, „нема ничега у његовој провинцији о чему он (проконзул) не одлучује, Али, када се ради о новчаној фискалној ствари, која припада прокураторовој

Из истог разлога, припадност рударске области патримонијуму је вероватнија него да је реч о сенатској провинцији.

Међу правилима *lex metallis dicta*, са становишта односа владара према приватном праву, највећу пажњу привлаче одредбе о правном уређењу екстракције руде. За разлику од других пословних активности на територији Випаске, које су се обављале на основу уговора о закупу и концесионари су се зато називали закупцима (*conductores*), отварање рударских јама и њихово искоришћавање су подвргнути поступку за који нема паралеле у правничким текстовима. Заинтересовано лице (*occupator* или *colonus*) је могло једнострано да заузме простор (*locus*) на којем намерава да обавља ископавање руде; исто је могло да уради и са напуштеним окном, или је могло да купи неко које је управа области конфисковала од претходног корисника. Пошто овај акт озваничи плаћањем извесне дажбине, припада му право на половину окна⁴² и обавезан је да у року од 25 дана предузме припремне радове: уколико то не учини, или прекине активности на 10 дана, окно је слободно за окупацију других заинтересованих лица.⁴³ У овом периоду је *occupator* дужан да од фиска откупи другу половину окна, јер без тога не може да приступи ископавању.⁴⁴ Када испуни наведене услове, окно му је „асигнирано“:⁴⁵ али, он не сме да прекине експлоатацију на дуже од шест месеци, и евентуално има обавезу да плаћа *vectigal* који износи половину екстрахованог материјала.⁴⁶ Право, које на „асигнираном“ окну стиче колон који се придржава описаног поступка, у документу се назива *proprietas*.

Осим донекле неочекиване терминологије у различитим елементима овог аранжмана – на пример, употреба термина *adsignatio*

јурисдикцији, боље ће учинити ако се уздржи“ (D. 1. 16. 9pr.: *Nec quicquam est in provincia, quod non per ipsum expeditur. Sane si fiscalis pecuniaria causa sit, quae ad procuratorem principis respicit, melius fecerit, si abstineat*).

⁴² А. М. Hirt, 263 4, сматра да се ради о физичким деловима јаме, при чему под *dimidia pars fisci pertinens* подразумева половину екстрахованог материјала, која припада „фиску“; вероватније је, међутим, да се актом окупације стиче право на идеалну половину окупираних парцеле, упор. J. В. Mispoulet, 10 и даље.

⁴³ *Lex metallis dicta*, 7 10 ред: *Qui ex numero puteorum quinque unum ad venam perduxerit, in ceteris sicut supra scribitum est opus sine intermissione facito; ni ita fecerit [alii] occupandi [ius] esto. Qui post dies XXV praeparationi impensarum datas opus qui dem statim facere coeperit, diebus autem continuis decem postea in opere cessaverit alii occupandi ius esto.*

⁴⁴ *Ibid.*, 45: *puteos quos occupaverit adsignatosque acceperit...*

⁴⁵ *Ibid.*, 11 2: *Puteum a fisco venditum continuis sex mensibus intermissum alii occupandi ius [es]to ita ut cum venae ex eo proferentur ex more pars dimidia fisco salva sit.*

⁴⁶ У новијој литератури је спорно да ли је обавеза плаћања вектигала терети ла све колоне или само део њих, зависно од начина на који су стекли окно, вид. А. М. Hirt, 262.

без видљивог акта јавне власти, или назива *colonus* за лице које није ни насељеник, ни закупац, ни земљорадник – што су редовне ситуације на које овај назив указује, за тему ове анализе су најзанимљивија одступања од неких добро познатих решења класичног права.

Најпре, то је обавеза колона да откупи половину окна која припада фиску, под претњом конфискације. У класичном праву је могуће додати уговору о продаји различита *pacta adiecta*, али овде однос између фиска и колона не настаје уговором, већ једностраним актом окупације; поред тога, санкција за непоштовање ове обавезе није накнада штете, већ конфискација већ стечене „половине права“. Сличне измене класичних правила могу се запазити и у делу уредбе којим се уређује право колона да стварају пословна удружења.⁴⁷ За разлику од редовног ортаклука, овде је сваки ортак обавезан да учествује у подели трошкова сразмерно свом уделу. Уколико не испуни обавезу, ортак који је поднео те трошкове га је три дана, преко гласника, на јавном месту позивао да их надокнади; ако ово не би дало резултате, дужник је губио свој део права на окно у корист онога ко је платио трошкове.⁴⁸

Некласична је и употреба термина *proprietas* за означавање права која на рударском окну имају оба учесника у односу, фиск и *colonus*. Према већ наведеном Гајевом тексту⁴⁹ – као и према низу других, јер је реч о једном од темељних начела класичног права – појединац је, истина, могао да има могућност трајног коришћења провинцијског земљишта, као и да њиме располаже: али, та могућност се једва схвата као право, а свакако не као својина. Под претпоставком да је земљиште о којем је реч припадало принципсовом патримонијуму, право које се „асигнира“ колону не би могло да буде својина у класичном смислу, чак и ако се занемаре готово прекарни услови асигнације. Поготово *proprietas*: то је и у правничким текстовима знатно ексклузивнији назив за својину – *dominium* се још и може наћи у нестандартној примени.⁵⁰

Објашњењу овог термилошког куриозитета доприноси други низ докумената насталих у знатно другачијим околностима, на тлу једне проконзуларне провинције. Област данашњег Туниса је током целог царства једна од најважнијих пољопривредних регија и место највеће концентрације императорских латифундија.⁵¹ На том про-

⁴⁷ *Lex metallis dicta*, 12 ред и даље.

⁴⁸ На ова одступања је указао J. B. Mispoulet, 14; 26 и даље. Али, бар што се тиче последњег, Брунс наводи D. 17,2,52,10 (*de oratione Divi Marci quae socio qui cessantium portiones insulae restituerit, dominium totius rei dedit*) као могућу аналогију, истина нешто каснију од *lex metallis dicta*, C. G. Bruns, 294 фн. 1.

⁴⁹ Вид. фн. 1.

⁵⁰ Вид. М. Милошевић, *Римско право*⁵, Београд 2009, 262.

⁵¹ A Schulten, 119 fn. 120; A. H. M. Jones, 1964, 415 6.

стору је, почевши од 1880. године, откривен већи број натписа чији текстови су међусобно повезани на начин вероватно незабележен у епиграфици. Најстарији,⁵² из доба Трајана, садржи уредбу царских прокуратора којом се односи на једном велепоседу уређују на основу, иначе непознатог, *lex Manciana*. Неколико година касније састављен је други натпис⁵³ који садржи молбу неких лица да им се одобри обрада извесних земљишта под условима поменутог закона, и уредбу (*sermo*) којом им прокуратори излазе у сусрет, али позивајући се на (такође непознати) *lex Hadriana*. На трећем натпису⁵⁴ је уклесана иста прокураторска уредба, али 198–212. године. Најзад, најраније откривени натпис⁵⁵ овековечује жалбу колона са имања *saltus Burunitanus* на злоупотребе прокуратора и закупаца имања који се оглушују о правила *lex Hadriana*, и Комодов декрет у њихову корист.

Допуњени током времена мањим натписима и, нарочито, уговорима о продаји из вандалског периода⁵⁶ (крај V века) који показују временски распон и ширину простора у којима је регулатива из доба Антонина била витална, афрички натписи су остали најсадржајнији извор за упознавање императорских аграрних домена. Из угла правног развоја владарева имовине, међутим, посебну пажњу привлаче неочекиване аналогije с анализираним документима из Випаске. Иако се ради о сасвим различитим привредним активностима, неки важни елементи уређења односа између власника (императора) и „непосредних произвођача“ су до те мере слични, да се намеће утисак о свесној тежњи аутора уредби да се механизам искоришћавања патримонијалних (или фискалних) ресурса што више уједначи. И афрички сељаци, као лузитански рудари, називају се „колонима“, колико год за рударе овај назив изгледао непримерен; и једни и други стичу парцеле техником *occupatio* и *adsignatio*; најзад, и на афричким салтусима се тим поступком стиче неко право звучног назива – у овом случају то није *proprietas*, већ, зависно од документа – *usus proprius*, *ius colendi* или *ius possidendi ac fruendi hereditique suo relinquendi*. Ови појмови су у време открића докумената подстакли настојања великог броја истакнутих аналитичара да им нађу место у оквиру установа класичног права, али правих резултата није било и ентузијазам се последњих деценија изгубио.⁵⁷

⁵² Уобичајено се назива „натпис из Хенхир Метиха“ (*Henchir Mettich*), С. G. Bruns, N° 114.

⁵³ Натпис из Аин ел Џемале (*Ain el Djemala*), *ibid.* N° 116.

⁵⁴ Аин Уасел (*Ain Ouassel*), *ibid.* N° 115. Још један сличан натпис откривен је 1999. године, вид. G. Sanz Palomera, „Nuevos fundamentos sobre la *lex Hadriana*: la inscripción de Lella Drebbliа“, *Gerion* 25, 1/2007, 371 и даље.

⁵⁵ Сук ел Кмис (*Souk el Khmis*), С. G. Bruns, N° 86.

⁵⁶ Chr. Courtois et al., *Tablettes Albertini*, Paris 1952.

⁵⁷ За старију литературу вид. M. Rostowzew, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, Leipzig Berlin 1910, 191 2; упор. Сомањев (*Ch. Saumagne*) ко

При покушају да се решења и појмови из прокураторских уредби упореде са правом познатим из Дигеста, најпре се уочава једна, могло би се рећи, генетска разлика. Класично право је развијено на анализи процесне заштите која је највећим делом настала са једноставним циљем да се постигне мирно решавање спорова: правници су из услова процесне заштите изводили правила која су постајала део материјалног права. Социјално-економска функција права је остајала у другом плану и правнички текстови о њој у начелу не воде рачуна. У документима о уређењу империјалних домена, напротив, једва да се може говорити о процесним механизмима, али је зато ванправни смисао њихових норми лако уочљив. Циљ уредби које доносе прокуратори је да се осигура ефикасно искоришћавање домена, што је подразумевало привлачење потребне радне снаге. Отуда су „правне установе“ чијим посредством је требало да ови односи буду уређени, најпре материјално-правно дефинисане у складу са замишљеном функцијом. Процесна заштита је у другом плану, јер су се углавном очекивали евентуални спорови између управе домена и њених агената, с једне и колона, с друге стране, што значи на административном, а не на цивилном терену. Спорови између самих колона су у другом плану и на њихово решавање су, судећи по документима из Випаске, такође примењивани једноставни управни механизми. Терминологија којом се означавају „права“ намењена колоницама, према томе, нема исти смисао као називи класичних усанова: она нема за циљ да упути на избор процесне заштите, већ да укаже на друштвени и економски садржај односа који се нуди заинтересованим лицима. Искључена из редовне правосудне заштите, ова „права“ нису имала ни место у правном систему, и отуда је расправа о њиховој правној природи у оквиру римског права депласирана.

Свакако, има смисла покушај да се утврде мотиви за избор управо поменути терминологије. У неким случајевима он је јасан на први поглед – *ius possidendi ac fruendi hereditate suo relinquendi* је опис целокупног садржаја „права“, истина са нетехничком употребом термина *possidere*, а *ius colendi* указује само на економски смисао права. Занимљивији су *usus proprius* и, нарочито, *proprietas*. Могуће је да су они производ свесног напора да се нове установе обликују у складу са признатим канонима правног мишљења – уредбе прокуратора су инспирисане из принципсове канцеларије, у којој тада већ раде признати правници,⁵⁸ други термин можда показује и наговештај

ментар таблица Албертини (Chr. Courtois et al., нарочито 135); J. Peyras, „La potestas occupandi dans l’Afrique romaine“, *Dialogues d’histoire ancienne*, 25, 1/1999, 129 157; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, *The Cambridge ancient history: The High Empire*, A. D. 70 192, Cambridge 2000, 530 и даље (C. R. Whittaker).

⁵⁸ Упор. А. А. Schiller, „Bureaucracy and the Roman Law“, *7 Seminar (Jurist)* 26 /1949, 449 и даље.

свести о потреби да се римски концепт својине релативизује и прилагоди ситуацијама којим изворно није био намењен.⁵⁹ Све то, ипак, остаје изван оквира класичног права, и евентуално има дејства на развој појмова у наредном периоду, када се право ослобађа окова формуларног поступка: истовремено, оно се, нажалост, лишава под-ршке креативне доктрине.

Документи о царским доменима показују да је хибридни, правно недоречени карактер фиска-патримонијума-*res privata* у контексту класичног права, знатно брже превазиђен на унутрашњем плану. Императори „легалисти“ из династије Антонина су на простору у који цивилно право није имало приступ, и који је био у искључивој надлежности владара-власника и његових агената, стварали аутономни поредак који је имао сопствена начела и начин размишљања ослобођен традиционалних ограда. Када су на сличан начин интервенисали у односима између грађана, настајале су норме које правници нису ни покушавали да сместе у оквире свог система, као што је случај са мерама заштите робова од сурових господара. „Права“ колона на доменима по својој природи су знатно ближе оваквим интервенцијама него рескрипцијама истих тих владара, којима су дограђивали традиционалне установе.

Dr. Miroslav Milošević

Associate Professor

University of Belgrade Faculty of Law

PATRIMONIUM PRINCIPIS

Summary

In the studies devoted to the changes the introduction of principate brought to the roman law and the roman comprehension of state, discussion of the legal nature of the princeps' treasury (*fiscus*) and its property (*patrimonium*) has a significant place. The author reviews results achieved in the literature so far, and concludes that the problem can not be solved from the standpoint of the classical Roman law, because the very position of princeps was hard enough to synchronize with the traditional Roman understanding of the state. Moreover, this position was

⁵⁹ Вид. S. Lazzarini, *Lex metallis dicta: studi sulla seconda tavola di Vipasca*, Roma 2001, 141 фн. 273. Већ је Миспуле сматрао да се овде ради заиста о својини, али прилагођеној условима рударства, као што је то случај у праву XIX века (J. B. Mispoulet, 13 и 53).

legally upgraded by the *principes* themselves, often with the violation of traditional boundaries of public and private spheres. Internal organization of the imperial domains has additionally contributed to this, being systematically constructed as an autonomous legal space isolated from the classical principles of law.

Key words: *Fiscus*. – *Patrimonium principis*. – *Princeps*. – *Procurator*.
– *Principate*.